

➤ संदर्भसूची ➤

1. Bhattacharya, N.D., Coondoo, P. Maity and R. Mukherjee, Poverty, Inequality and Prices in India, sage Publications, New Delhi, 1991.
2. Dholakia N. and Khurana R., Public Distribution System, Oxford and IBH, Delhi, 1979.
3. Krishnaji N. and Krishnan I. N., Public Support for Food Security, sage Publications, New Delhi, 2000.
4. Mellor J.W. and Desai G., Agricultural Change and Rural Poverty, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1985.
5. Tyagi D.S., Managing India's Food Economy : Problems and Alternatives, Sage Publications, New Delhi, 1990.
6. Nadkarni M.V. , Agricultural Prices and Development with Stability, National Publishing House , New Delhi , 1973.
7. Radhakrishna R. and Indrakanta S. , Effects of Intervention Policies in India: The case study of Andhra Pradesh, CESS , Memeographed, Hayderabad, 1987.
8. Sarma J. S., Administered Prices of Foodgrains in India , in Agricultural Price Policy for Developing Countries J.W. Mellor and Raisuddin Ahmed, 1987.
9. George P.S., Public Distribution System, Food subsidy and price policy, in Agricultural Price Policy For Developing Countries Mellor and Ahmed, 1988.
10. Sastry, Hanumantha Rao and Narasinga Rao, Welfare Implications of Rice Subsidy scheme, Andhra Pradesh Economic Association Conference Papers, January 20, Hyderabad, 1990.
11. Chellaraj G., Wade Brorsen and Paul L. Farris, Impact of rice subsidy on Food Consumption in India, Indian Journal of Agriculture Economics, vol.47, No. 2, 1992.
12. Dantwala M. L., Agricultural Policy: Prices and Public Distribution System: A Review, India Journal of Agricultural Economics, Vol. 48, No. 2, 1993.

13. Parikh K., Who get How much from PDS —How Effectively Does it Reach the poor, Sarvekshana, January— March, 1994.
14. Vyas V. S., and Pradeep Bhargava, Public Intervention for Poverty Alleviation, Economic and Political Weekly, October 14 – 21,1995.
15. Rao C. H. Hanumantha, Liberalization of Agriculture in India : Some Major Issues, Indian Journal of Agricultural Economics, Vol. 50, NO. 3, 1995.
16. Dev Mahendra, Alleviating Poverty–Maharashtra Employment Guarantee Scheme, Economic and Political Weekly, October 14-21, 1995.
17. Vyas V. S. Ensuring Food Security – The State, Market and Civil Society, Economic and Political Weekly, December 9, 2000
18. Vidyanathan A., Poverty and Development Policy, Economic and Political Weekly, May 26, 2001.
19. Dutta Bhaskar and Ramaswami Bharat, Targeting and Efficiency in the public Distribution System – Case of Andhara Pradesh and Maharashtra Economic and Political Weekly May 05, 2001.
20. Government Of India, Planning Commission Approach Paper to the Tenth Five Year Plan (2002-07) , May, 2001
21. Ramaswami Bharat, Efficiency and equity of Food Market Interventions, Economic and Political Weekly March 23, 2002
२२. अत्यावश्यक वस्तू अधिनियम, १९५५, अॅड.संजय घायाळ, पुर्नलेखन अॅड. विष्णू खणके, २००५
- २३.भारतीय अर्थव्यवस्था, गौरव दत्त व अश्विनी महाजन, एस. चंन्द अॅन्ड कंपनी प्रा. ली.,२०१३, ५० आवृत्ती.
- २४.योजना मासिक, संपादक राजेशकुमार झा, नितीन सप्रे, माहिती व प्रसारण मंत्रालय केंद्र सरकार, डिसेंबर २०१३
- २५.दारिद्र्याचा अर्थ, सी. पी खेर, दास्ताने रामचंद्र आणि कं., १९९७
- २६.नागरिकांसाठी केंद्र व राज्य शाशनाच्या विकास योजना, मनोज पाटिल, चौधरी लॉ पब्लिशर्स, २०१०

२७..मुंबई शिधा वाटप अधिनियम १९४७, व्यवस्थापक, येरवडा कारागृह मुद्रणालय, पुणे ४११००६, २०१३

२८.भारताचा स्वातंत्र्यपूर्व इतिहास, १७५० ते १९४७ प्रा. रामचंद्र महादेव गोखले, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे ३०, १९८०

२९.राजकिय विचार व विचारवंत, प्रा डॉ. व. गो. नांदेडकर, डायमंड पब्लिकेशन २०११

३०.भारताचा आर्थिक इतिहास १७५० ते १९४७ भाग पहिला, मुकुंद महाजन, रा. का. बर्वे, मो. स. भावे ओरिएंटल लॉगमन प्रकाशन, १९७७.

३१.भारताच्या आर्थिक समस्य भाग एक, डॉ मधुसूदन साठे, डायमंड प्रकाशन

३२.भारतीय अर्थव्यवस्था, कै. डॉ. स. श्री. मु. देसाई, डॉ. सौ निर्मल भालेराव, निराली प्रकाशन, २०१४

३४..भारताचा आर्थिक विकास, प्रा. डॉ स. श्री. मु. देसाई, व प्रा. श. शं. जोशी, लेखन वाचन भांडार, ठोकळ भवन, लक्ष्मी रस्ता, पुणे, ३०.

३५..अमर्त्य सेन आणि आर्थिक विकासाची वाया घालवलेली ५० वर्षे, प्रा. के. एच. ठक्कर, प्रगती प्रकाशन, १९६६

► Journals and Periodicals ►

1. Chellaraj G; Wade Brosen and Paul Farris, Impact of Rice Subsidy on Food Consumption in India, Indian Journal Of Agricultural Economics, Vol. 47, No. 2, 1992.

2. Dantwala M. L., Agricultural Policy : Prices and Public Distribution System : A Review, Indian Journal of Agricultural Economics, Vol. 48, No. 2, 1993.

3. Dev Mahendra S; Agricultural Development and PDS - Lack of Major Initiatives, Ecomomic and Political Weekly, May 25, 2001.

4. Jha Shikha and Srinivasan P. V., Taking the PDS to the Poor : Directions for further Reforms, Ecomomic and Political Weekly, September 29, 2001.

5. Jha Raghendra, K. V. Banu Murthy, Hari K. Nagaranjan and Ashok K. Seth, Real Consumption Levels and Public Distribution System In India, Economic and Political Weekly, April 10, 1999.

➤ **Government Reports** ➤

1. Government of India, Planning Commission,
2. Government of Maharashtra, Economic Survey of Maharashtra 2002-2003, Ministry of Finance, Mumbai, 2003

➤ **Internet Sources** ➤

<http://www.fao.org/home/en/>

<http://epds.nic.in/>

<http://mahades.maharashtra.gov.in/surveyReports.do?repCatIEC>

<http://www.fci.gov.in/>

➤ परिशिष्ट्ये ➤

१. लाभार्थी प्रश्नावली
२. दुकानदारांचे प्रश्न
३. नवीन शिधापत्रिका मिळणेबाबतचा अर्ज (नमुना नं. १)
४. नमुना नं आठ कौटुंबिक शिधापत्रिकेच्या युनिटांमध्ये कायम वाढ करण्याकरिता अर्ज
५. भारताचे अन्न महामंडळ
६. अन्नविभाग
७. अन्न-धान्य चौकशी समिती
८. शेतकी किंमत आयोग
९. अमेरिका सार्वजनिक कायदा ४८० मदत
१०. घाऊक व्यापाराचे राष्ट्रीयीकरण
११. अन्नाचा अधिकार

परिशिष्ट क्र. १

➤ लाभार्थी प्रश्नावली ➤

“ पुणे जिल्ह्यातील सार्वजनिक वितरण प्रणालीचा चिकित्सक अभ्यास विशेष संदर्भ : बारामती

व इंदापूर तालुका (२००५-२०१४) ”

पीएच. डी. संशोधनासाठी

स्वस्तधान्य लाभार्थ्यांची मुलाखत अनुसूची

या अनुसूचीतील सर्व प्रश्नांची उत्तरे गुप्त ठेवली जाणार आहेत . उत्तरातील माहितीचा उपयोग केवळ पीएच. डी. संशोधनासाठी करण्यात येणार आहे.

केस नं.

१ विभाग अ – वैयक्तिक व कौटुंबिक माहिती

१.१ उत्तर दात्याचे वय १.२ लिंग

१.३ शिक्षण १. अशिक्षित २. प्राथमिक शिक्षण ३. माध्यमिक शिक्षण

४. उच्च माध्यमिक शिक्षण ५. इतर शिक्षण

१.४ कुटूंबातील सदस्यांची संख्या १. १ २. २ ३. ३ ४. ४ ५. ४ पेक्षा जास्त

१.५ कुटूंबातील सदस्यांची उदरनिर्वाहाची स्थिती

१. शेती २. सरकारी नोकरी करणारे ३. खाजगी नोकरी करणारे

४. काहीही कामधंदा न करणारे ५. शिक्षण चालू आहे.

१.६ कुटूंबाचा प्रकार १. एकत्रित कुटूंब

२. विभक्त कुटूंब

१.७ कुटूंबाचे वार्षिक उत्पन्न

२ विभाग ब - अध्ययन विषयाशी संबंधित प्रश्न

प्रश्न १. तुमच्याकडील रेशनकार्ड कोणत्या प्रकारचे आहे ?

१. शुभ्र २. पिवळे ३. अंत्योदय ४. दारिद्र्यरेषेखालील

प्रश्न २. तुम्हाला शेती किती आहे ?

१. जमीन नाही २. एक एकर ते अडीच एकर बागायती

३. एक एकर ते अडीच एकर जिरायती ४. अडीच एकर पेक्षा जास्त बागायती

५. अडीच एकर पेक्षा जास्त जिरायती

प्रश्न ३. तुमच्या गावात किती स्वस्तधान्य दुकाने आहेत ?

१. १ २. २ ३. ३ ४. तीनपेक्षा जास्त

प्रश्न ४. तुमच्या रेशनकार्डवर तुम्हाला खालीलपैकी कोणते धान्य मिळते ?

१. तांदूळ २. डाळ ३. साखर ४. रॉकेल

प्रश्न ५. तुम्हाला मिळालेल्या धान्याचा दर्जा कसा वाटतो ?

१. धान्य चांगले आहे. २. धान्य कधी कधी खराब असते. ३. धान्याचा दर्जा सांगता येत नाही

प्रश्न ६. तुमच्या रेशनधान्य दुकानातील धान्य वितरणात पारदर्शकता आहे असे तुम्हाला वाटते का ?

१. होय २. नाही ३. सांगता येत नाही

प्रश्न ७. सवलतीच्या दरातील धान्याची गरज नाही तरीही धान्य घेणारे लाभार्थी तुमच्या गावात आहेत असे तुम्हाला वाटते का ?

१. होय २. नाही ३. सांगता येत नाही

प्रश्न ८. तुम्हाला शिधापत्रिकेतील शासकिय निकषाप्रमाणे धान्य मिळते का ?

१. धान्य नियमाप्रमाणे मिळते. २. धान्य नियमाप्रमाणे मिळत नाही. ३. सांगता येत नाही.

प्रश्न ९. स्वस्तधान्य मिळाल्यावर धान्याच्या मोबदल्यात बचत झालेल्या पैशाचा वापर तुम्ही कशासाठी करता ?

१. मुलांचे शिक्षण २. घरातील इतर गरजांसाठी ३. सांगता येत नाही.

प्रश्न १०. गावातील राजकारणी लोकांचा सार्वजनिक स्वस्तधान्य वितरण योजनांमध्ये हस्तक्षेप होतो असे तुम्हाला वाटते का ?

१. हस्तक्षेप होतो. २. हस्तक्षेप होत नाही. ३. सांगता येत नाही

प्रश्न ११. कोणत्या प्रकारचे धान्य तुम्हाला जास्त प्रमाणात मिळायला पाहिजे असे वाटते ?

१. तांदूळ २. डाळ ३. साखर ४. रॉकेल

प्रश्न १२. धान्याचे वाटप करताना धान्याचे वजन अचूक केले जाते का ?

१. वजन अचूक असते. २. धान्याचे वजन अचूक नाही. ३. राजकारणामुळे याबाबत काहीही सांगू शकत नाही.

प्रश्न १३. धान्य वितरणाबाबत तक्रार असेल तर त्या तक्रारीची दुकानदारांकडून किंवा

प्रशासनाकडून योग्य दखल घेतली जाते का ?

१. तक्रारीची दखल घेतली जाते.

२. तक्रारीची दखल घेतली जात नाही.

३. गावातील राजकारणामुळे आम्ही तक्रार करतच नाहीत.

प्रश्न १४. स्वस्तधान्य दुकानातील शिल्लक धान्याचा कोटा नियमितपणे जाहीर केला जातो का ?

१. शिल्लक धान्याची माहिती जाहीर करण्यात येते.

२. शिल्लक धान्याची माहिती जाहीर करण्यात येत नाही.

३. सांगता येत नाही.

प्रश्न १५. गावातील स्वस्तधान्य दुकानांची पहाणी पुरवठा विभागाकडून नियमितपणे होते का ?

१. तपासणी होते. २. तपासणी होत नाही. ३. सांगता येत नाही.

प्रश्न १६. स्वस्तधान्य दुकानात दक्षता समिती आहे का ?

१. होय २. दक्षता समिती म्हणजे काय हे माहितीच नाही

प्रश्न १७. सार्वजनिक वितरण योजनेतून सवलतीच्या दरात वितरीत होत असलेल्या धान्याचा फायदा गरीब लोकांना होत आहे असे तुम्हाला वाटते का ?

१. गरीब लोकांना फायदा होतो. २. गरीब लोकांना फायदा होत नाही.

प्रश्न १८. स्वस्तधान्य दुकान आठवड्यातून किती दिवस चालू असते ?

१. १ दिवस २. २ दिवस ३. ३ दिवस ४. ३ पेक्षा जास्त दिवस

प्रश्न १९. गावातील लाभार्थी, रेशनधान्य दुकानदार व पुरवठा अधिकारी यांच्या समन्वयाने गावात कधी बैठक झाली आहे का ?

१. समन्वय बैठक होते. २. समन्वय बैठक होत नाही ३. याबाबत काहिच सांगता येत नाही.

प्रश्न २०. गॅसप्रमाणे तुम्हाला जर धान्याची गरज नसेल तर ते धान्य दुसऱ्या कुटुंबाला द्यायला आवडेल का ?

१. होय २. नाही

प्रश्न २१. सध्या मिळत असलेल्या धान्याचा दर तुम्हाला योग्य वाटतो का ?

१. धान्याचे दर योग्य आहेत. २. धान्याचे दर कमी आहेत. ३. धान्याचे दर जास्त आहेत.

प्रश्न २२. दारिद्र्यरेषा सर्वेक्षण नियमाप्रमाणे झाले असे तुम्हाला वाटते का ?

१. सर्वेक्षण नियमाप्रमाणे झाले. २. सर्वेक्षण नियमाप्रमाणे झाले नाही

३. याबाबत काहिच सांगता येत नाही.

प्रश्न २३. तुम्हाला शेती आहे का ?

१. होय २. नाही (शेती असेल तर खालील प्रश्न विचारण्यात येईल .)

प्रश्न २४. सार्वजनिक स्वस्तधान्य विरतण योजनेतून धान्य मिळाल्याने नगदी पिके घेण्याकडे कल वाढला आहे असे तुम्हाला वाटते का ?

१. नगदी पिके घेण्याकडे कल वाढला आहे. २. नगदी पिके घेण्याकडे कल वाढला नाही.

३. सांगता येत नाही.

प्रश्न २५. तुमच्या शेतात कडधान्याचे पिक घेण्यात येते का ?

१. कडधान्याचे उत्पादन घेतले जाते. २. कडधान्याचे उत्पादन घेतले जात नाही.

प्रश्न २६. सार्वजनिक वितरण योजनेतून तुम्हाला कोणते धान्य जास्त प्रमाणात मिळते ?

१. तांदुळ व गहू २. साखर ३. रॉकेल ४. डाळी ५. कडधान्य

प्रश्न २७. धान्य वितरणात पारदर्शकता आहे असे तुम्हाला वाटते का ?

१. धान्य वितरणात पारदर्शकता आहे. २. धान्य वितरणात पाददर्शकता नाही.

३. सांगता येत नाही.

प्रश्न २८. तुम्ही या योजनेतील धान्य नियमितपणे खरेदी करता का ?

१. धान्य नियमितपणे खरेदी केले जाते. २. धान्य नियमितपणे खरेदी केले जात नाही.

प्रश्न २९. सार्वजनिक वितरण योजनेतील प्रत्येक महिन्याचा धान्याचा कोटा तुम्ही खरेदी करता का ?

१. दर महिन्याला धान्य घेतले जाते. २. दर महिन्याला धान्य घेतले जात नाही.

प्रश्न ३०. कोणत्या कुटूंबाला सार्वजनिक स्वस्तधान्य योजनेअंतर्गत सवलतीच्या दरात धान्य मिळावे असे तुम्हाला वाटते ?

१. गावातील सर्वच कुटूंबांना धान्य मिळावे २. मध्यम वर्गीय कुटूंबांना

३. आर्थिकदृष्ट्या गरीब कुटूंबाला

प्रश्न ३१. धान्यवितरणाची बायोमेट्रिक पध्दतीबाबत तुम्हाला काय वाटते ?

१. आधारकार्ड रेशनकार्डला जोडायला पाहिजे २. बायोमेट्रिक प्रक्रिया गुंतागुंतीची व वेळखाऊ आहे.

प्रश्न ३२. गावातील रेशन धान्य दुकानाचा परवाना देताना राजकारणाचा हस्तक्षेप होतो का ?

१. राजकारणाचा हस्तक्षेप होतो. २. राजकारणाचा हस्तक्षेप होत नाही. ३. माहिती नाही.

प्रश्न ३३. भविष्यात ही योजना अशीच चालू असावी असे तुम्हाला वाटते का ?

१. होय २. नाही ३. सांगता येत नाही.

प्रश्न ३४. शिधापत्रिकेमध्ये कधी दुरुस्ती केली आहे का ?

१. होय २. नाही (उत्तर होय असेल तर खालील प्रश्न विचारावा)

प्रश्न ३५. पुरवठा कार्यालयाकडून शिधापत्रिकासंबंधातील काम वेळेत झाले का ?

१. होय २. नाही

प्रश्न ३६. शिधापत्रिका दुरुस्तीसंबंधातील काम कोण करत होते ?

१. संबंधित कार्यालयातील कर्मचारी २. कार्यालयातील खाजगी एजंट

प्रश्न ३७. शिधापत्रिकेत दुरुस्ती करताना तुम्हाला काय अडचणी आल्या ?

उत्तर १. कर्मचारी कार्यालयात हजर नव्हते. २ कामासाठी जास्तीचे पैसे घेतले.

३ पोहोच पावती दिली नाही. ४ मर्यादित कालावधीत काम पूर्ण केले नाही.

५ नियमांची माहिती व्यवस्थित सांगितली नाही ६ वारंवार हेलपाटे मारावे लागले.

परिशिष्ट क्र. २

➤ दुकानदारांचे प्रश्न ➤

“ पुणे जिल्ह्यातील सार्वजनिक वितरण प्रणालीचा चिकित्सक अभ्यास विशेष संदर्भ : बारामती

व इंदापूर तालुका (२००५-२०१४) ”

पीएच. डी. संशोधनासाठी

स्वस्तधान्य लाभार्थ्यांची मुलाखत अनुसूची

या अनुसूचीतील सर्व प्रश्नांची उत्तरे गुप्त ठेवली जाणार आहेत . उत्तरातील माहितीचा उपयोग केवळ पीएच. डी. संशोधनासाठी करण्यात येणार आहे.

केस नं.

१ विभाग अ – वैयक्तिक व कौटुंबिक माहिती

स्वस्तधान्य दुकानदाराचे नाव

.....

दुकानाचा संपूर्ण पत्ता

.....

१.१ उत्तर दात्याचे वय १.२ लिंग

१.२ कुटुंबाचे सध्याचे वार्षिक उत्पन्न

१.३ शिक्षण १. अशिक्षित २. प्राथमिक शिक्षण ३. माध्यमिक शिक्षण

४. उच्च माध्यमिक शिक्षण ५. इतर शिक्षण

२ विभाग ब - अध्ययन विषयाशी संबंधित प्रश्न

प्रश्न १. तुम्हाला स्वस्तधान्य दुकानाचा परवाना कोणत्या वर्षी मिळाला ?

उत्तर

प्रश्न २. सध्याचा तुमचा प्रमुख व्यवसाय कोणता आहे ? शेती

१. रेशन धान्य दुकान चालवणे २. सरकारी नोकरी ३. खाजगी नोकरी

(उत्तर - शेती असेल तर खालील प्रश्न विचारावा)

प्रश्न ३. तुम्हाला शेती किती आहे ?

१. जमीन नाही २. एक एकर ते अडीच एकर बागायती ३. एक एकर ते अडीच एकर जिरायती

४. अडीच एकर पेक्षा जास्त बागायती ५. अडीच एकर पेक्षा जास्त जिरायती

प्रश्न ४. शेती बागायती आहे का जिरायती ?

१. बागायती २. जिरायती

प्रश्न ५. रेशन धान्याची वाहतूक तुम्ही कशाप्रकारे करता ?

१. स्वतःच्या वाहनाने २. भाड्याच्या वाहनाने ३. सरकारी वाहनाने धान्य पोहोच होते.

प्रश्न ६. धान्याची हमाली कोण देते ?

१. आम्ही स्वतः पैसे देतो.

२. धान्य उतरण्याचे पैसे सरकार देते.

प्रश्न ७. स्वस्तधान्य दुकानात प्राप्त झाल्यानंतर गावातील लोकांना माहिती तुम्ही देता का ?

१. होय २. नाही.

प्रश्न ८. धान्य वाटपाचे वेळापत्रक दर्शनी भागात लावले आहे का ?

१. होय २. नाही.

प्रश्न ९. धान्य वाटपानंतर शिल्लक धान्याची आकडेवारी दुकानासमोर बोर्डवर लिहीली आहे काय ?

१. होय २. नाही.

प्रश्न १०. धान्य वाटपाचे नियम असलेला बोर्ड दुकानाच्या समोर दर्शनी भागात लावला आहे का ?

१. होय २. नाही

प्रश्न ११. धान्याचे विरतण करण्यासाठी वजन काटा कोणत्या प्रकारचा आहे ?

१. साधा काटा २. इलेक्ट्रॉनिक काटा

प्रश्न १२. तुम्ही धान्य वाटपासंबंधीच्या सर्व नोंदी नियमितपणे ठेवल्या आहेत का ?

१. होय २. नाही

प्रश्न १३. कोणत्या धान्याचे वितरण जास्त प्रमाणात करण्यात येते ?

१. गहू व तांदूळ २. साखर ३. डाळी ४. कडधान्ये

प्रश्न १४. धान्याचा दर्जा प्रमाणित केलेले सीलबंद पाकिट तुम्हाला देण्यात येते का ?

१. होय २. नाही

प्रश्न १५. रेशन धान्य वितरणात गावातील राजकिय पदाधिकारी हस्तक्षेप करतात का ?

१. होय २. नाही

प्रश्न १६. धान्य साठवण्याची जागा तुम्ही नियमितपणे स्वच्छ करता का ?

१. होय २. नाही

प्रश्न १७. धान्याचे वाटप तुम्ही स्वतः करता का ?

१. होय २. नाही ३. इतर व्यक्ती कामास ठेवली आहेत.

प्रश्न १८. रेशन कार्डबाबत दुरुस्त करण्याचा अधिकार तुम्हाला आहे का ?

१. होय २. नाही.

प्रश्न १९. धान्य वाटपाबाबत शासनाकडून मिळणारे कमिशन पुरेसे आहे असे तुम्हाला वाटते का ?

१. होय २. कमिशनात वाढ व्हायला पाहिजे

प्रश्न २०. शासकिय लोक तुम्हाला सहकार्य करतात का ?

१. होय २. नाही

प्रश्न २१. तुम्ही शासनाच्या नियमाप्रमाणे दक्षता समित्यांची स्थापना केली आहे का ?

१. होय २. नाही

प्रश्न २२. दक्षता समितीमधील राजकिय पदाधिकारी धान्य दुकानाच्या कामकाजात हस्तक्षेप करतात का ?

१. होय २. नाही.

प्रश्न २३. दक्षता समित्यांचा बोर्ड दर्शनी भागात लावला आहे का ?

१. होय २. नाही.

प्रश्न २४. गावातील सामाजिक किंवा धार्मिक कार्यक्रमासाठी धान्य मिळावे यासाठी गावातील राजकारणी लोक दबाव टाकतात का ?

१. होय २. नाही

प्रश्न २५. रेशनधान्य दुकानातून मिळणारे धान्य चांगले नाही अशा तक्रारी तुमच्याकडे येतात का ?

१. होय २. नाही

प्रश्न २६. स्वस्तधान्य दुकानातून कडधान्याची मागणी लाभार्थ्यांकडून होते का ?

१. होय २. नाही

प्रश्न २७. रेशन धान्य दुकान चालवण्याचे किंवा त्या बाबतच्या नियमांचे पालन करावे यासाठी शासनस्तरावरून नियमित प्रशिक्षण देण्यात यावे असे तुम्हाला वाटते का ?

१. होय २. नाही

प्रश्न २८. लाभार्थ्यांच्या उत्पन्नानुसार शिधापत्रिकांचे वर्गीकरण योग्य आहे असे तुम्हाला वाटते का ?

१. होय २. नाही

प्रश्न २९. रेशनधान्य दुकानात तक्रार नोंदवही आहे का ?

१. होय २. नाही

प्रश्न ३०. तुमचे स्वस्तधान्य दुकान आठवडयातून किती दिवस चालू असते ?

१. १ दिवस २. २ दिवस ३. ३ दिवस ४. ३ पेक्षा जास्त दिवस

प्रश्न ३१. लाभार्थी, रेशनधान्य दुकानदार व पुरवठा अधिकारी यांच्या समन्वयाने गावात कधी बैठक झाली आहे का ?

१. होय २. नाही

प्रश्न ३२. पुरवठा अधिकारी प्रत्यक्षात दुकानातील नोंदीची तपासणी करतात का ?

१. होय २. नाही

प्रश्न ३३. डाळीचे वितरण करणे तुम्हाला परवडते ?

१. डाळीचे वितरण करणे परवडते. २. डाळीचे वितरण करणे परवडत नाही.

प्रश्न ३४. तुम्ही दुकान सांभाळून इतर व्यवसाय करण्याचे कारण काय ?

१. दुकानातून मिळणारा नफा कमी आहे. २. इतर कारण

परिशिष्ट क्र. ०३

नवीन शिधापत्रिका मिळणेबाबतचा अर्ज (नमुना नं. १)

अर्जाचा क्रमांक. (अर्जाची किंमत दोन रुपये)

शिधावाटप क्षेत्र किंवा गाव.....विभाग किंवा तालुका.....परिमंडळ

किंवा जिल्हा (नवीन शिधापत्रिकेसाठीचा अर्ज कुटुंबप्रमुखाने भरायचा आहे.)

कोड क्रमांक.....अनुक्रमांक.....नोंदणी क्रमांक

ताकीद १. पुरवठापत्रिका किंवा शिधापत्रिका मिळण्यासाठी खोटी माहिती देणे हा दाखलपात्र गुन्हा असून, खोटी माहिती देणाऱ्या विरुद्ध फौजदारी कारवाई केली जाईल.

२. अर्जात दिलेली कोणतीही माहिती बरोबर नसल्याचे आढळून आल्यास पुरवठा किंवा शिधापत्रिका रद्द करण्यात येईल व नागरी पुरवठ्याचे कोणतेही लाभ मिळणार नाहीत.

३. संपूर्ण तपशील नमुन्यानुसार न दिल्यास अर्ज स्वीकारला जाणार नाही.

एक. अर्जदाराचे संपूर्ण नाव

.....

(आडनावान सुरुवात करावी)

वय नागरीकत्व

संपूर्ण निवासी पत्ता

.....

दोन

अर्जदार व अर्जदाराव्यतिरिक्त अर्जदाराशी नाते वय नागरिकत्व वार्षिक उत्पन्न

आधारकार्ड क्रमांक बँक खाते क्र

कुटुंबातील घटक म्हणून अर्जदाराकडे

सामान्यत राहणाऱ्या व्यक्तींची नावे

(घरातील नोकर वगळून)

(१) (२) (३) (४) (५) (६) (७)

- १
.....
- २
.....
- ३
.....
- ४
.....
- ५
.....
- ६
.....

तीन . इतर माहिती (ही माहिती भरताना कुटुंबातील सर्व व्यक्तीसंबंधाने भरावी.)

१. कुटुंबातील सर्व व्यक्तीचे सर्व मार्गाने मिळणारे एकूण वार्षिक उत्पन्न रुपये
२. कुटुंबातील सर्व व्यक्तीकडून भरला जाणारा एकूण व्यवसाय कर
(प्रोफेशनल कर, आयकर, विक्रीकर) रुपये
३. भ्रमण ध्वनी क्रमांक
४. घरगुती स्वयंपाकाचा गॅस आहे का होय किंवा नाही
५. पुरवठा पत्रिका किंवा शिधापत्रिकेवर अन्न-धान्य मिळविण्याचा हक्क स्वेच्छेने सोडू
इच्छिता काय. होय किंवा नाही
६. चार. नवीन पुरवठा किंवा शिधापत्रिका मिळविण्यासाठी निवासासंबंधीचा पुरावा म्हणून
खालीलपैकी आवश्यक कागदपत्रकांची पूर्तता करावी.
१. घरभाडे पावती
२. नजीकच्या महिन्यातील वीज बिल
३. निवासाचा इतर कोणताही दाखला किंवा पुरावा.

पाच. मी असे जाहीर करतो की, उपरोक्त दोन, तीन व चारमध्ये दिलेल्या माहितीत कोणत्याही प्रकारचा बदल झाल्यास, मी ती बाब तात्काळ पुरवठा पत्रिका किंवा शिधापत्रिका वितरित करणाऱ्या सक्षम प्राधिकराऱ्यांच्या निदर्शनास आणून देईन.

सहा. मी असेही जाहीर करतो की, माझ्याजवळ अनुक्रमांक कोड क्रमांक.....असलेली व एकांकासाठी मंजूर केलेली पुरवठा पत्रिका किंवा शिधापत्रिका आहे. किंवा होती.

सात. मी प्रस्तुत अर्जात नमूद केलेल्या मजकुरासंबंधी आणि ज्या पुरवठा किंवा शिधापत्रिकेसाठी अर्ज केलेला आहे. त्या पुरवठा किंवा शिधापत्रिकेसंबंधी चौकशीकरण्याची परवानगी देईन. अशी पुरवठा किंवा शिधापत्रिका हि सरकारी मालमत्ता आहे याची मला जाणीव आहे. जिल्हाधिकाऱ्यांकडून किंवा नियंत्रकांकडून किंवा त्यांनी अधिकारी दिलेल्या अधिकाऱ्यांकडून तिची मागणी करण्यात येईल तेव्हा मी त्यांच्या स्वाधीन करीन.

दिनांक :

पडताळलेले बरोबर आढळले

अर्जदाराची स्वाक्षरी /अंगठ्याचा

ठसा

परिशिष्ट क्र. ०४

शिधावाटप क्षेत्र

(अर्जाची किंमत : दोन रुपये)

नमुना नं आठ

कौटुंबिक शिधापत्रिकेच्या युनिटांमध्ये कायम वाढ करण्याकरिता अर्ज

अनुक्रमांक

ताकीद : या अर्जात कोणतेही खोटे निवेदन केल्यास ते खोटे असल्याचे आढळून आल्यास त्याबद्दल शिक्षा होईल.

(एक) दुकान क्रमांक संदर्भ क्रमांक..... येथे नोंदविण्यात आलेली माझी शिधापत्रिका क्रमांक

यामध्ये पुढील नावांचा समावेश करण्यात यावा.

नाव	अर्जदाराशी नाते	वय	व्यवसाय	आगमनाची तारीख	अधिक युनिट
(अ)	(ब)	(क)	(ड)	(इ)	(फ)

१.....

.....

२.....

.....

३.....

.....

(दोन) खालील मुलांच्या वयाची सहा वर्ष पूर्ण झाल्याकारणाने दुकान क्रमांकसंदर्भ क्रमांकयेथे नोंदविण्यात आलेली माझी शिधापत्रिका क्रमांक.....यावर ज्यादा युनिटस मिळावेत.

नाव	जन्मतारीख	अर्जदाराशी नाते
(अ)	(ब)	(क)

१.....

.....

२.....

.....

३.....

.....

(तीन) वर उल्लेख करण्यात आलेल्या कोणत्याही इसमाचा समावेश कौटुंबिक शिधापत्रिकेसाठी केलेल्या कोणत्याही अर्जात किंवा कोणत्याही कौटुंबिक शिधापत्रिकेमध्ये किंवा आस्थापनेच्या शिधापत्रिकेसाठी केलेल्या कोणत्याही अर्जात किंवा कोणत्याही आस्थापनेच्या शिधापत्रिकेमध्ये करण्यात आलेला नाही. मात्र वरील परिच्छेद दोनमध्ये निर्दिष्ट करण्यात आलेल्या मुलाचा किंवा मुलांचा माझ्या शिधापत्रिकेत समावेश करण्यात आलेला आहे.

(चार) असे मी जाहीर करतो की, वरील सर्व निवेदन माझ्या माहितीप्रमाणे बरोबर आहेत.

दिनांक

अर्जदाराची

सही किंवा अंगठ्याचा ठसा

➤ शिधावाटप निरीक्षकाचे प्रतिवृत्त ➤

१. दिनांकरोजी.....येथील जागांना भेट दिली.

२. अर्जामधील माहिती बरोबर आहे किंवा अन्य प्रकारची असल्यास त्याबाबत माहिती.....

३. सहायक शिधावाटप अधिकारी किंवा शिधावाटप अधिकारी यांचे आदेश.....

.....प्रौढ आणि मुले यांचा समावेश करण्यास परवानगी देण्यात येत आहे.

मुलांच्या वयाला सहा वर्ष पूर्ण झाल्यामुळे किंवा अति शारीरिक श्रमाचे काम करीत असल्यामुळे

.....पासूनपर्यंत युनिटसच्या संख्येतयुनिटसपासून

.....युनिटपर्यंत वाढ करण्यास परवानगी देण्यात आली आहे.

शिधापत्रिका क्रमांक.....मिळाले.....युनिटस

दिनांक.....

अर्जदाराची सही

किंवा अंगठ्याचा ठसा

नमुना आठ

(स्थळ प्रत)

(ही स्थळप्रत काळजीपूर्वक जपून ठेवावी हरवल्यास विलंब लागेल)

शिधावाटप क्षेत्र किंवा गाव

अनुक्रमांक

ही स्थळप्रतरोजी सादर करावी.

शिधावाटप क्रमांक

.....मिळाली.

दिनांक.....

शिधावाटप नियंत्रक

.....शिधावाटप क्षेत्र यांच्याकरि

➤ भारताचे अन्न महामंडळ ➤

१९६३-१९६४ साली अन्न-धान्याची समस्या फारच बिकट झाली. तेव्हा अन्न-धान्याचा व्यापार काही प्रमाणात स्वतःच्या हातात घेण्याचा निर्णय भारत सरकारने घेतला. त्यानुसार जानेवारी १९६५ पासून अन्न महामंडळ स्थापन करण्यात आले. जर बाजारपेठेत येणारे नवीन अन्न-धान्य सरकारने मोठ्या प्रमाणात या महामंडळाच्या मार्फत सरकारने ठरविलेल्या किंमतीत विकत घेतले तर बाजारपेठेतील अन्न-धान्याच्या किंमती सरकारला नियंत्रित करता येतील अशी या महामंडळाच स्थापनेमागील भूमिका होती. हे महामंडळ एक स्वतंत्र संस्था म्हणून व्यापारी तत्वावर कार्य करते. भारताच्या अन्न-धान्य व्यापारात या महामंडळाला खूप महत्वाचे स्थान आहे. या महामंडळाचे अधि.त भांडवल १०० कोटी रु. आहे. अन्न-धान्याची खरेदी, साठवण, वाहतूक, अन्न-धान्य वाटप करणे, तसेच अन्न-धान्याची आणि इतर अन्नवस्तूंची विक्री करणे ही कार्ये अन्न महामंडळाकडे सोपविण्यात आली आहेत. अन्न-धान्याचे उत्पादन वाढविण्यासाठी प्रयत्न करणे, अन्न-धान्यावर प्रक्रिया करण्यासाठी तांदळाच्या गिरण्या, पिठाच्या गिरण्या स्थापन करणे आणि अशा गिरण्या स्थापन करण्याच्या कामी मदत करणे ही कार्येही अन्न महामंडळाकडे देण्यात आली आहेत.

अन्न-धान्याची पैदास वाढविण्यासाठी शेतकऱ्यांना अन्न-धान्यासाठी प्रेरक किंमत मिळवून देणे आणि त्याचप्रमाणे ग्राहकांना रास्त किंमतीला धान्य मिळवून देणे हे भारताच्या अन्न महामंडळाचे उद्दिष्ट आहे. ज्या घटकराज्यांत अन्न-धान्याचा वाढावा उपलब्ध असेल अशा राज्यांतून वाढावा खरेदी करून ज्या घटक राज्यांत अन्न-धान्याचा तुटवडा भासत असेल अशा घटक राज्यांत, अन्न धान्याचे वाटप करण्याचे कार्य या महामंडळाकडून केले जाते. अन्न धान्याशिवाय अन्य वस्तूंचीही खरेदी विक्री महामंडळ करते. भारताच्या अन्न महामंडळाने सन १९६८ -१९६९ मध्ये एकूण ७१० कोटी रुपयांची उलाढाल केली. तर १९६९ -१९७० मध्ये एकूण ७३५ कोटी रुपयांची उलाढाल केली. पुढे १९७१ पासून ही उलाढाल ५ दशलक्ष टनांपर्यंत वाढली. देशात एकूण २४ तांदळाच गिरण्या स्थापन करण्याचे ठरविले आहे. महामंडळाजवळ ६३ लक्ष टनांपर्यंत साठवणूक क्षमता आहे.

भारताचे अन्न महामंडळ ही संस्था म्हणजे धान्य अधिप्राप्तीचे कार्य करणारी सरकारी मालकीची सर्वात मोठी संस्था आहे. या महामंडळाने टंचाईच्या काळात आपल्याजवळील साठ्यातून धान्य आणि इतर अन्नवस्तू उपलब्ध करून दिल्याने किंमती सापेक्षतेने स्थिर राखता येणे शक्य झाले आहे. भरमसाठ नफा मिळविण्याच्या प्रेरणेने व्यवहार न करता या महामंडळाने अन्न-धान्याची टंचाई असलेल्या घटक राज्यांना अडचणीच्या काळात बरीच मदत केली आहे. त्याचबरोबर पंजाब, हरयाना या घटक राज्यांत गव्हाचे जादा उत्पादन वाढविले जाण्यासाठी महामंडळ प्रयत्न करीत आहे.

महामंडळाची कार्ययंत्रणा संबंध देशभर पसरलेली आहे. ४ विभागीय कार्यालये, १४ प्रादेशिक कार्यालये, १३० जिल्हा कार्यालये, ६०० पेक्षा अधिपक साठवणूक केंद्रे एवढ्या विशाल यंत्रणेतून शेतकरी आणि ग्राहकांचे हित सुरक्षित ठेवण्याचा प्रयत्न हे महामंडळ करत आहे.

➤ अन्नविभाग ➤

सरकारने वाटपासंबंधी जी अनेक धोरणे आतापर्यंत अंगिकारली आहेत त्यांपैकी अन्न-धान्याच्या वाटपासंबंधीचे हे एक महत्वाचे धोरण आहे. अन्नविभाग निर्मिती या नावाने हे धोरण ओळखले जाते. दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात निर्माण झालेल्या परिस्थितीमुळे अन्न विभागांची निर्मिती करण्यासंबंधीचे निर्णय घेण्यात आले. नंतर ती पध्दती रद्द करण्यात आली होती. तथापि, अलीकडील काळात अन्न-धान्य पुरवठ्यासंबंधीची परिस्थिती बिकट झाल्याने सरकारने पुन्हा अन्न विभाग पध्दतीचा अवलंब केला. मार्च १९६४ मध्ये भारताचे एकंदर ८ गहू विभाग ठरवून देण्यात आले. सरकारच्या परवानगीशीवाय केल्या जात असलेल्या गव्हाच्या आणि गव्हाच्या पदार्थांच्या आंतर गहू विभाग व्यापारावर बंदी घालण्यात आली.

म्हैसूर, आंध्रप्रदेश, मद्रास, केरळ मिळून दक्षिण विभागासाठी एक तांदूळ विभाग निर्माण करण्यात आला. सन १९६४ च्या अंती केरळ राज्यात अन्न-धान्याच्या बाबतीत आणीबाणीची परिस्थिती निर्माण झाल्यामुळे, दक्षिणेकडील तांदूळ विभाग टिकू शकला नाही. डिसेंबर १९६४ मध्ये सरकारने आंतर तांदूळ विभागावर बंधने आणली. ज्या राज्यांत तांदळाचा पुरवठा जादा असेल त्या राज्यांनी केंद्र सरकारकडे तो वाढावा पाठवावा आणि ज्या राज्यांत तांदळाचा तुटवडा असेल त्या राज्यांना सरकारने अन्न-धान्य पुरवावे, असे सुचविण्यात आले. सरकारने अजूनही अन्न विभाग पध्दती चालू ठेवली आहे. सध्या प्रत्येक राज्य म्हणजे एक स्वतंत्र तांदूळ विभाग असल्याचे ठरविण्यात आले असून खासगी व्यापारी लोकांकडून केले जात असलेले तांदळाचा आंतर घटक राज्य व्यापारावर कायद्याने बंदी घालण्यात आली आहे.

१९७२-१९७३ च्या अवर्षणामुळे गव्हाच्या संदर्भात अन्न विभाग पध्दती पुन्हा प्रस्थापित करण्यात आली. ज्या घटक राज्यात अन्न-धान्याचे उत्पादन जादा होत असते, अशा राज्यांना आंतर अन्न विभाग व्यापार बंद करायचा होता, कारण अन्न-धान्याचे उत्पादन मागणीच्या मानाने फारच कमी असलेल्या राज्यांतील धान्याच्या वाढत्या किंमतींचा वाढावा राज्यांतील व्यापारी फायदा घेतील व परिणामी वाढावा राज्यातही धान्यांच्या किंमती वाढतील . ही परिस्थिती टाळण्यासाठी अन्न विभाग असणे वाढावा राज्यांना अत्यंत आवश्यक वाटत होते.

वाढावा राज्यांतील उपभोक्त्यांना त्या राज्यातील वाढाव्याचा फायदा मिळावा, म्हणजेच अन्न-धान्यासाठी त्यांना अधिपक किंमत द्यावी लागू नये, ही तुटीच्या घटक राज्यांची इच्छा होती. शिवाय, काही वाढावा घटक राज्यांत अत्यंत गरीब आणि पूर्णपणे स्थिर उत्पन्न मिळविणारे लोक आहेत, अशा राज्यांत अन्न-धान्य किंमती वाढल्या तर या गरीब लोकांना अन्न धान्य विकत घेणे फारच अवघड होईल, म्हणून अन्नविभागाची निर्मिती करण्यात आली. मध्यवर्ती सरकारच्याही म्हणण्याने अन्नविभाग पध्दती फायद्याची होती कारण, या पध्दतीमुळे वाढावा राज्यांत धान्य अधिपक प्राप्तीवर कर बसविणे सोपे होवू शकले. तसेच अयोग्य पध्दती असलेल्या घटक राज्यांच्या बाबतीत त्यांनी केलेल्या चुकिच्या कारभारासंबंधीची जबाबदारी त्यांच्यावर निश्चित करणे सोपे झाले.

➤ अन्न-धान्य चौकशी समिती ➤

सन १९५५ च्या दुसऱ्या सहामाहीत किंमती वाढण्याची भिती निर्माण झाली. अन्न-धान्याच्याही किंमती त्या वेळी वाढत होत्या. अशा परिस्थितीत निर्माण झालेला अन्न-धान्याचा प्रश्न अभ्यासण्यासाठी भारत सरकारने सन १९५५ मध्ये अशोक मेहता यांच्या अध्यक्षतेखाली अन्न-धान्य चौकशी समिती नेमली. अन्नविषयक परिस्थितीचा आढावा घेणे आणि सन १९५५ अखेर वाढलेल्या अन्न-धान्याच्या किंमतीचा आढावा घेणे. तसेच पुढील काही वर्षात अन्न-धान्याकरिता किती मागणी राहील आणि अन्न धान्याचा पुरवठा यासंबंधीच्या संभाव्य परिस्थितीचा अंदाज बांधणे आणि उत्पादकाला आवश्यक त्या प्रेरणा मिळण्याच्या हेतूने युक्त अशी किंमत पातळी ज्यायोगे राखली जाईल अशा रीतीने शिफारशी करणे. अन्न-धान्य चौकशी नेमल्यामुळे भारतातील अन्न-धान्याची समस्या सोडवण्यासाठी मुक्त व्यापार आणि संपूर्ण नियंत्रण या उपाययोजना कायमस्वरूपी न करता याही पलिकडे जावून त्याबाबत विचार करण्यात आला. अन्न-धान्याच्या किंमतीचे स्थिरीकरण हे अन्न-धान्याच्या संबंधीच्या धोरणाचे मूलभूत उद्दिष्ट असावे असे या समितीचे म्हणणे होते. किंमत स्थिरीकरण मंडळ या नावाने उच्च अधिकार मंडळ स्थापन केले जावे. सर्वसाधारण किंमत स्थिरीकरणासंबंधीचे धोरण ठरविण्याचे आणि कार्यक्रम आखण्याचे कार्य या किंमत स्थिरीकरण मंडळाने करावे.

अन्न-धान्य स्थिरीकरण संघटना या नावाची अनुरूप संघटना स्थापन केली जावी, असेही वरील समितीने सुचविले. अन्न-धान्याच्या खरेदी आणि विक्री व्यवहारासंबंधी बाबत किंमत स्थिरीकरण मंडळाने शिफारस केलेल्या धोरणाची आणि कार्यक्रमाची कार्यवाही अन्न-धान्य स्थिरीकरण संघटनेने करावी. खाजगी व्यापारी काम कमाल नप्याच्या प्रेरणेने व्यापार व्यवसाय करतात. खुल्या व्यापाराच्या परिस्थितीत व्यापारी वैयक्तिक लाभ मिळविण्यास प्रवृत्त होतात. अन्न-धान्याच्या बाबतीत खासगी व्यापाऱ्यांकडून केल्या जात असलेल्या सटटेबाजीच्या व्यवहारांना प्रतिबंध करण्यासाठी अन्न-धान्य स्थिरीकरण संघटना आवश्यक ठरेल.

अन्न मंत्रालय आणि किंमत स्थिरीकरण मंडळ यांना मदत करण्यासाठी मध्यवर्ती अन्न सल्लागार मंडळ नावाची संस्था स्थापन करण्यात यावी. त्याचप्रमाणे समर्पक आधार सामग्री

किंवा आकडेवारी गोळा करण्यासाठी किंमत बातमी विभाग नावाची संघटना उभारली जावी तसेच या विभागाचा जेष्ठ अधिकारी किंमत स्थिरीकरण मंडळाचा चिटणीस म्हणून कार्य पाहणारा असावा. केंद्रीय अन्न सल्लागार मंडळ आणि किंमत बातमी विभाग यांच्या सहकार्याने किंमत स्थिरीकरण मंडळाने किंमत विषयक परिस्थितीवर काळजी पूर्वक लक्ष ठेवावे आणि वेळोवेळी जरूर त्या शिफारशी कराव्यात. असे विविध नियम या मंडळाचे आहेत. अन्न-धान्याचे वाटप प्रामुख्याने रास्त किंमत दुकानांच्या मदतीने केले जावे, अशी समितीने शिफारस केली आहे.

अन्न-धान्याचा पुरेसा साठा ठेवणे आणि त्याचे अनुरक्षण करणे हे अन्न-धान्य स्थितीकरण संघटनेचे एक महत्वाचे काम असते या संदर्भात समितीने आयातीच्या अन्न-धान्याचा अंदाजही व्यक्त केला आहे. अन्न-धान्याचे उत्पादन वाढविण्यासाठी कोणत्या विविध योजना हाती घ्याव्या लागतील यासंबंधी तपशीलवार विवेचन समितीने केलेल्या अभ्यासामध्ये आढळते. या संदर्भात अनेक शिफारशी केल्या आहेत. मोठ्या सिंचन प्रकल्पांकरीता निश्चित केलेल्या रकमांपैकी खर्च न केल्या गेलेल्या रकमा लहान सिंचनप्रकल्पांकरीता खर्च करण्याचे ठरवावे. एकजीनसी क्षेत्रांमधील दरांमध्ये एक सारखेपणा असावा. बी-बियाण्यांचे उत्पादन करत असलेल्या शेतांची संख्या वाढवावी. खतांच्या आयातीला प्रोत्साहन द्यावे. अशा अनेक शिफारशी या अन्न-धान्य चौकशी समितीने केल्या आहेत.

➤ शेतकी किंमत आयोग ➤

जून १९६६ मध्ये भारत सरकारने शेतकी किंमत आयोगाची स्थापना केली. तांदूळ, गहू, ज्वारी, मका, निरनिराळ्या डाळी, त्याचप्रमाणे ऊस, तेलबिया, कापूस आणि ताग या शेतमालांच्या किंमतीसंबंधीचे धोरण ठरविण्याच्या बाबतीत सरकारला सल्ला देण्याचे कार्य शेतकी किंमत आयोगाला करावे लागते. शेतकऱ्यांचे आणि समन्वित स्वरूपाची किंमत रचना निर्माण करणे हे या आयोगाचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे.

शेतकी किंमत आयोग निरनिराळ्या शेत मालाकरिता निरनिराळ्या हंगामानुसार किंमती जाहीर करतो. किमान किंमती ठरविताना वाढावा असलेल्या आणि अन्य घटक राज्यांचा आयोगाला साकल्याने विचार करावा लागतो. काही वेळा आयोगाने ठरविलेल्या किंमतीवर वाढावा घटक राज्यांकडून टिका होत असल्याचे आढळते. सन १९७०-१९७१ आणि सन १९७१-१९७२ या वर्षी आयोगाने गव्हाची जी अधिप्राप्ती किंमत ठरवली त्यावर पंजाब आणि हरयाना या राज्यांनी आक्षेप घेतले. त्यांच्या मते आयोगाने निश्चित केलेली अधिप्राप्ती किंमत बरीच कमी होती. पण शेतकी किंमत आयोगाला केवळ वाढावा राज्यांचाच विचार करावयांचा नसतो तर ज्या राज्यांत अन्न धान्याची टंचाई भासते अशा राज्यांच्या हितसंबंधाचीही जपणूक करावयाची असते.

शेतकी किंमत आयोगाने ठरविलेल्या आधार किंमतीमुळे शेतकरी वर्गाला दिर्घकाळाच्यासाठी किंमतीची हमी मिळते. एखाद्या वर्षात जादा पिक आल्याने खुल्या बाजारातील किंमती कमी झाल्या तरीही शेतकी किंमत आयोगाने निश्चित केलेल्या आधार किंमतीमुळे शेतकरी वर्गाचे उत्पन्न फारसे कमी होणार नाही याची काळजी घेतली जाते. शेतकी किंमत आयोगाकडून किमान किंमती ठरवून दिल्या जात असताना, शेतकरी वर्गाना योग्य किंमत मिळून त्यांना अधिपक धान्य पिकविण्यास सतत प्रेरणा मिळेल याकडे विशेष लक्ष पुरविले जाते.

परिशिष्ट क्र. ०९

➤ पी. एल. ४८० ➤

(अमेरिका सार्वजनिक कायदा ४८० मदत)

अमेरिका सार्वजनिक कायदा ४८० योजनेमार्फत भारताला दिली गेलेली १९७१ पर्यंतची अधि.त मदत २४७९ कोटी रुपयांची होती.

एकंदर परकीय मदतीच्या दृष्टिने सार्वजनिक कायदा ४८० या योजने नुसार मिळालेल्या मदतीचा भाग फार मोठा आहे म्हणून विशेषकरून या प्रकारच्या मदतीचा आपल्या अर्थव्यवस्थेतर कोणता परिणाम झाला आहे हे पाहणे महत्वाचे आहे. अल्पविकसित देशांमध्ये निर्माण होत असलेल्या दुष्काळाच्या निवारणासाठी आवश्यक असलेले धान्य त्या देशांना आयात करता यावे या हेतूने सार्वजनिक कायदा ४८० या कार्यक्रमानुसार मदत दिली जाते. त्याचप्रमाणे भारतासारख्या अल्पविकसित देशाला आपला आर्थिक विकास साध्य करून घेणे शक्य होण्यासाठी आवश्यक ती वित्तीय मदत देण्याच्या हेतूने सार्वजनिक कायदा ४८० कार्यक्रमानुसार मदत दिली जाते. अशाप्रकारे अमेरिकेत असलेला अन्न-धान्याचा वाढावा गरीब देशांना विशिष्ट करारानुसार देण्याचे अमेरिकेचे धोरण म्हणजे सार्वजनिक कायदा ४८० कार्यक्रम असे म्हणता येईल.

सार्वजनिक कायदा ४८० मदत कार्यक्रमात चार प्रकारच्या तरतुदी केलेल्या आढळून येतात. पहिल्या तरतुदीनुसार गहू, तांदूळ, हलक्या प्रतीचे धान्य, कापड, तंबाखू, यांसारख्या वस्तू दिल्या अल्पविकसित देशाला दिल्या जातात. या वस्तूंची किंमत वरील कार्यक्रमानुसार मदत घेत असलेल्या देशाच्या चलनात देण्याची मुभा ठेवण्यात आली आहे. मदत घेत असलेल्या देशाने आपल्या चलनात दिलेल्या एकूण किंमतीपैकी बराचसा भाग त्याच देशाला अनुदान आणि कर्जे देण्यासाठी अमेरिका वापरू शकते.

वरील प्रकारच्या वस्तूंच्या एकूण विक्रीपैकी २५% रक्कम त्या विशिष्ट देशाच्या चलनात अमेरिकेच्या आंतरराष्ट्रीय विकास संस्थेकडे द्यायची आहे. या मार्गाने अमेरिकेची आंतरराष्ट्रीय विकास संस्थेकडून वर निर्देश केल्याप्रकारे, धान्य आयात करणाऱ्या देशातील खासगी क्षेत्रात असलेल्या विशिष्ट उद्योगधंद्यांना कर्जे दिला जातात. परकीय देशात महापूर,

अवर्षण, दुष्काळ या प्रकारची परिस्थिती निर्माण झाल्यास सार्वजनिक कायदा ४८० मदत कार्यक्रमातील दुसऱ्या प्रकारच्या तरतुदीनुसार महापूर वगैरेसारख्या अडचणींमध्ये सापडलेल्या परकिय देशांना अमेरिका विनामूल्य मदत करते.

तिसऱ्या तरतुदीनुसार, परकिय गरजू देशांमध्ये विनामूल्य धान्याचे वाटप केले जाते, त्या देशांतील शाळांमधून जेवण किंवा इतर वस्तू देणे वगैरे. चौथ्या तरतुदीनुसार, विकसनशील देशांना अन्न-धान्याची खरेदी करता येणे शक्य होण्यासाठी दिर्घ मुदतीची कर्जे दिली जातात. सार्वजनिक कायदा ४८० मदत कार्यक्रमानुसार भारताला मिळणारी मदत अन्न धान्याच्या रुपातील कर्जाच्या स्वरूपात आहे. गहू, गव्हाचे पीठ, आणि तांदूळ या वस्तूंची भारतात केल्या जात असलेल्या वार्षिक आयातीपैकी ७५% आयात सार्वजनिक कायदा ४८० मदत कार्यक्रमानुसार होत आहे. याशिवाय कापूस, तंबाखू, दुधाचे पदार्थ या वस्तूंची आयातही त्या योजनेखाली करण्यात येते. तसेच जपान, इटली, फ्रान्स या देशांमधून भारतात केली जाणारी खतांची आयात आणि जपानमधून भारतात केली जाणारी विद्युत साधन साहित्यांची आयात अमेरिकेकडूनच केली जात आहे.

सार्वजनिक कायदा ४८० मदत कार्यक्रमानुसार भारताला मिळालेल्या एकूण मदतीपैकी ९३% मदत सार्वजनिक कायदा ४८० च्या पहिल्या तरतुदिप्रमाणे मिळालेला आहे. जुलै १९५१ ते ऑगस्ट १९६४ पर्यंत अमेरिकेकडून भारताला मिळालेल्या २६०२ कोटी रु मदतीपैकी १२७७ कोटी रु मदत सार्वजनिक कायदा ४८० कार्यक्रमानुसार मिळालेली आहे. पहिल्या तरतुदीनुसार एकंदर ११८३ कोटी रु किंमतीची मदत मिळाली. त्यापैकी ९६३ कोटी रु मदत प्रत्यक्ष वापरासाठी उपलब्ध झाली होती. तथापि, जून १९६४ पर्यंत त्यापैकी फक्त ६५९ कोटी रु इतकी मदत प्रत्यक्षात वापरली गेली, भारताला मिळालेल्या अमेरिका सार्वजनिक कायदा मदतीपैकी ३८% मदत शेतीव्यवसायाच्या विकासासाठी विविध प्रकारे वापरण्यात आली. २७% मदत आरोग्य सुधारण्यासाठी आणि शिक्षण प्रशिक्षणाच्या सोयी उपलब्ध करून मानवसाधन सामग्रीची कार्यक्षमता वाढवण्यासाठी खर्च करण्यात आली. १६% मदत औष्णिक आणि जलविद्युत शक्तीची वाढ करून उद्योग व्यवसायांना मदत करण्यासाठी आणि १५%

मदत धातुकाम, अभियांत्रिकी, रसायने आणि काही उपभोग्य वस्तू या प्रकारच्या उद्योगधंद्यासाठी वापरण्यात आली.

सार्वजनिक कायदा ४८० मदत कार्यक्रमानुसार केल्या गेलेल्या धान्य आयातीमुळे भारतातील शेतीव्यवसायावर प्रतिकूल परिणाम झाला आहे असे काही विचारवंत म्हणतात. अमेरिकेकडून अन्न-धान्य मिळणे शक्य झाल्यामुळे अन्न-धान्याकरिता असलेल्या मागणीवरील अवास्तव ताण कमी होण्यामध्ये त्याचा परिणाम झाला आणि भारतातील शेती उत्पादन वाढविण्यासाठी आवश्यक त्या किंमती प्रेरणा मिळणे कठीण झाले असेही काही जाणकार विचारवंत म्हणतात.

एकंदरीत हा कायद्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर प्रतिकूल परिणाम न होता उलट आर्थिक विकास साधण्याच्या प्रयत्नात अनेक प्रकारे मदतच झाली. आर्थिक विकासाचा देशव्यापी कार्यक्रम कार्यवाहीत आणताना अन्न-धान्यासारख्या अत्यंत आवश्यक वस्तूंचा तुटवडा कमी करण्यासाठी या कायद्याचा उपयोग झाला.

तसेच या कायद्यामुळे आणीबाणीच्या काळात उपयोगी पडण्यासाठी धान्याचा पुरेसा साठा करून ठेवता येणे शक्य झाले. शिवाय सार्वजनिक कायदा ४८० मदतीचा वापर भारतीय शेतीव्यवसायाचा विकास घडवून आणण्यासाठी प्रयत्न केल्यास ती मदत फारच उपयोगी आहे असे भारतीय विचारवंत या कायद्याच्या अंमलबजावणी पासून म्हणू लागले.

परिशिष्ट क्र. १०

➤ घाऊक व्यापाराचे राष्ट्रीयीकरण ➤

सन १९७३-१९७४ च्या रब्बी हंगामापासून गव्हाचा घाऊक व्यापार ताब्यात घेण्याचे सरकारने ठरविले. त्यापुढील हंगामापासून तांदळाचाही घाऊक व्यापार ताब्यात घेण्यासंबंधी निर्णय करण्यात आला. भारतातील बहुतेक सर्व घटक राज्यसरकारांनी एप्रिल १९७३ पर्यंत गव्हाचा घाऊक व्यापार आपल्या ताब्यात घेतला. गव्हाचे उत्पादन करत असलेल्या शेतकऱ्यांकडून एकाधिकारपणे गहू खरेदी करून ग्राहकांना तो गहू रेशन दुकानांमार्फत, रास्त किंमतीच्या दुकानांमार्फत किंवा जरूर तर परवानाधारक किरकोळ व्यापाऱ्यांमार्फत योग्य किंमतीला उपलब्ध करून देणे हा त्या मागील हेतू आहे.

भारतातील विविध उद्योगक्षेत्रातील वाढत्या गुंतवणुकी बरोबर लोकांच्या उत्पन्नात आणि परिणामाने अन्न-धान्याकरिता असलेल्या मागणीत सातत्याने वाढ होत आहे. लोकसंख्येच्या वाढीमुळे ही मागणी वाढत आहे. तथापि, अन्न-धान्याचा पुरवठा त्या मानाने वाढत नसल्याचे आढळले. अशा परिस्थितीत किमान आवश्यक तेवढे अन्न-धान्य सर्व लोकांना योग्य किंमतीत उपलब्ध करून देणे शक्य होण्यासाठी अन्न धान्याचा घाऊक व्यापार सरकारने ताब्यात घेतला. घाऊक व्यापारी आणि सधन शेतकरी अन्न-धान्याचा फार मोठा साठा करून त्रिम टंचाई निर्माण करतात. अशा टंचाईमुळे अन्न धान्याच किंमती वाढतात. तसेच हे व्यापारी अवास्तव नफा कमावतात. या समाजविघातक प्रवृत्तीला आळा घालण्यासाठी अन्न-धान्याचा व्यापार सरकारने ताब्यात घेणे गरजेचे ठरले. त्या वेळी खासगी घाऊक व्यापारी शेतकरी लोकांकडून अगदी अल्प किंमतीला धान्य खरेदी करून त्यायोगे कर्जवसुली करतात. त्यामुळे शेतकरी लोकांना त्याने पिकविलेल्या धान्याची रास्त किंमत मिळू शकत नाही. त्यामुळे उपाय म्हणून तसेच प्रेरक किंमत देवून अन्न-धान्याचे उत्पादन वाढविले जाण्यासाठी घाऊक व्यापाराचे राष्ट्रीयीकरण करणे आवश्यक ठरते.

भारतातील विविध घटक राज्यांमध्ये अन्न-धान्याचे योग्य रितीने वाटप करणे आवश्यक असल्याने अन्न-धान्याच्या घाऊक व्यापाराचे राष्ट्रीयीकरण केले ते चांगले झाले.

अन्न-धान्याचा व्यापार सरकारने ताब्यात घेतल्यास भारताच्या अन्न महामंडळाला नफा मिळू शकेल आणि विकास योजनांमधील गुंतवणुकासाठी हा नफा वापरता येईल.

अन्न-धान्याच्या घाऊक व्यापाराचे राष्ट्रीयीकरण केल्यास सरकारला ग्रामीण आणि शहरी भागात कायदाधिष्ठित नियंत्रित शिधा वाटप पध्दती सुरु करावी लागेल असे मत काही विचारवंतांचे होत ते खरे झाले. अन्न-धान्याचा घाऊक व्यापार ताब्यात घेतल्याने किरकोळ व्यापारात गुंतवलेले लोकांना पर्यायी लोकांना काही तरी पर्यायी योजना उपलब्ध करून द्यावी लागणार आहे. कारण या योजनेमूळे अनेक किरकोळ व्यापारा बेकार होणार आहेत.

➤ अन्नाचा अधिकार ➤

आंतरराष्ट्रीय संघटनेने सन २००० मध्ये पुढच्या सहस्त्रकासाठी विकासाचे ध्येय निश्चित केले होते. त्यासाठी सन २०१५ पर्यंत कोणते लक्ष्य गाठायचे हे ठरविले होते. यामध्ये दारिद्र्य आणि भूक निम्यावर आणणे, सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षण सर्वाना उपलब्ध करून देणे, स्त्री पुरुष समानता, पाच वर्षांच्या आतल्या बालकांचे मृत्यू दराचे प्रमाण कमी करणे, गर्भवती स्त्रियांचे मृत्यूचे प्रमाण कमी करणे अशी विविध लक्ष्ये गाठायची होती.

आफ्रिकेमधल्या सब सहारा या अवर्षप्रवण भागात सार्वत्रिक प्रमाणावर भुकेचा प्रश्न आहे. ज्यांना दिवसातून दोन वेळा पुरेसे जेवण मिळत नाही त्यांची संख्या कमी आहे आणि त्यात सतत घट होत आहे. परंतु तुलनेने कुपोषणाचे प्रमाण अधिपक आहे. विशेषत उष्माकांची कमतरता ही मुख्य आहे आणि त्याचबरोबर प्रथिनांची कमतरताही आहे. अशा कुपोषणामुळे शरीराची प्रतिकार शक्ती कमी होते क्षय आणि हिवताप या संसर्गजन्य रोगांचे नवीन जंतू यामुळे गरिबांच्या स्वास्थ्यावर मोठा परिणाम होत आहे याचे कुटूंबाच्या उत्पन्नावर, मजुरांच्या संख्येवर आणि देशाच उत्पादनावर परिणाम झालेला आहे. विकसनशील देशांमध्ये या नव्या समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. या सर्व कारणांमुळे कुपोषणाचा विचार करून दारिद्र्य निर्मूलनाच्या कार्यक्रमांची मांडणी करून गरिबाला अन्न आणि पोषण याचा अधिकार देवून समाजानेही ही जबाबदारी स्वीकारली पाहिजे. गेल्या शतकात टप्याटप्याने मानवी हक्कांची संकल्पना जगाने स्वीकारली आहे.